

ashıwlanıp/ǵázeplenip ırıldaw ma'nosini anglatadı.

2. *The cause of anger is trespassing: Ǵázeptiń kelip shıǵıw sebebi, birewdiń mǵlkinе zıyan keltiriw yoki birewdiń jerine ruxsatsız kiriw.* Here I draw the line. *Bul sıziqtan qádem baspa.*

3. *He's a pain in the neck. Ol basqa pitken bále boldı.*

4. *The angry person is a functioning machine: Ashıwlanǵan/ǵázeplengen adam iske túsken mashına sıyaqlı. Bul nársе haqıyqatında da onı qozdırdı.*

Ushbu metaforalarning barchasi emotsiya konseptini soddalashtirilgan usulda sharhlash imkonini beradi.

Qayd etish kerakki, emotsiya tushunchalarining metaforalashuvi ularning prototip qoliplariga asoslanadi. Masalan, *Anger is a hot fluid in a container* metaforasi quyidagi izohlarga ega bo'ladi:

1) *The container with fluid is the person who is angry;* 2) *The fluid in the container is anger;* 3) *The pressure of the fluid on the container is the force of anger on the angry person;* 4) *The cause of the pressure is the cause of the anger force;* 5) *Trying to keep the fluid inside the container is trying to control the anger;* 6) *The fluid going out of the container is the expression of the anger;* 7) *The physical dysfunctionality of the container is the social dysfunctionality of the person.*

Ushbu izohlar g'azablanayotgan shaxs, g'azabning kuchi, g'azabni nazorat qilish, g'azabni ma'lum qilish va uning natijasi kabilar bilan aloqadorligi ko'rinib turibdi. Z.Kovechning fikricha, mazkur metafora g'azab emotsiyasining kognitiv qolipini hosil qiladi.

#### Adabiyotlar

1. Allanazarov E. Qaraqalpaq tilinde metaforalardıń stillik qollanılıwı (Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırlı T.Jumamuratovtıń poeziyası tiykarında): Filol. fan. nom. ... dis. – Nókis: 2002. 148-b.
2. Cameron L., Low G. Researching and applying metaphor. – Cambridge: CUP, 1999. –P. 132.
3. Davitz J. The language of emotions. – New York: «Academic Press», 1969. –P. 116.
4. Frijda A. The Emotions. – Cambridge: CUP, 1986. –P. 480.
5. Johnson M. The Body in the Mind: the bodily basis of meaning, imagination and reason. – Chicago: The University of Chicago Press, 1987. –P. 233.
6. Kövecses Z. Metaphor in culture: universality and variation. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. –P. 314.
7. Lakoff G., Johnson M. Philosophy in the flesh: embodied mind and its challenge to western thought. – New York: «Basic Books», 1999. –P. 624.
8. Qaraqalpaq folklori. T. 88-100. Naqıl-maqallar. -Nókis: «Qaraqalapaqstan», 2015. 544-b.
9. Qayıpbergenov T. Qaraqalpaq dástanı. Baxıtsızlar. – Nókis: «Bilim», 2019. 400-b.

**РЕЗЮМЕ.** Ushbu maqolada bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblangan konseptual metaforasining matnda faollashuvining amaliy va nazariy jihatdan tahlil qilingan. Maqolada asosiy e'tibor g'azab emotsiya tushunchalari bilan bog'liq konseptual metaforalar va ularning lisoniy voqealanishini ta'minlovchi iboralarga qaratilgan.

**РЕЗЮМЕ.** В данной статье анализируются практические и теоретические аспекты активации концептуальной метафоры в тексте, что является одной из актуальных проблем. В статье рассматриваются концептуальные метафоры, связанные с эмоциональными концептами гнева, и выражения, обеспечивающие их языковое возникновение.

**SUMMARY.** This article analyzes the practical and theoretical aspects of the activation of conceptual metaphor in the text, which is one of the current issues. The article focuses on conceptual metaphors related to the emotional concepts of anger and the expressions that provide their linguistic occurrence.

#### QARAQALPAQ TILINDE MIYWE-PALÍZ EGINLERINE BAYLANÍSLÍ KÁSIPLIK SÓZLERDÍŇ LINGVOGEOGRAFIYALÍQ SÍPATLAMASÍ

M.K.Kaypnazarova – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent  
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

**Tayanch so'zlar:** qaraqalpoq tili, meva-poliz nomlari, kasbiy so'zlar, terminlar.

**Ключевые слова:** каракалпакский язык, названия фруктов и овощей, профессиональные слова, термины.

**Key words:** karakalpak language, names of fruits and vegetables, professional words, terms.

**Kirisiw.** Qaraqalpaq tilinde miywe-palız eginleri júzege kelip, leksikalıq qatlamda óz kórinisin tabadı. Bul kásiplik sózlerdiń qollanılıwın qaraqalpaq naqıl-maqalları

(*úsh ay qabağım, úsh ay shabağım, úsh ay qawınım, úsh ay sawınım, iyt túynek qawın bolmas, qawınnıń eń jaqsısı shoshqa jeydi* t.b.), XIX ásir klassik ádebiyatı wákili Berdaq shayırdın «*Basalaydı basa tartıp, Bılamıqqa shopaq qatıp*» (Berdaq «Bıyl»), Ájiniyaz shayırdın «*Jılın miywelep úsh ret pıskın, atı súılmektey jemısım bardı*» (Ájiniyaz «Ellerim bardı») qosıq qatarlarınan da ańlaw múmkın.

Qaraqalpaq tilindegi ulıwma xalıqlıq qollanılıwında bolğan ayırım sózlerdiń bir neshe terminleriniń quramına sonday-aq, olardıń bir qatarlarınan kásiplik termin hám ádettegi sózler sıpatında qollanıla beretuǵın bayqawğa boladı [1]. Tilimizde qollanılıp júrgen teminler sóylesimler sıyaqlı ulıwma xalıq tili leksikasınıń bir bólegin quraydı. Qollanılıwına itibar bersek, sheklengenligi jaǵınan uqsas, al ámelde bir-birinen ózgeshelenedi. Mısalı, qaraqalpaq tiliniń arqa dialektinde *shanaq* sózi-diyqansılıqta jerge tuqım egiw ushın arnawlı topıraǵı jumsartılğan shuqanaq/oyıq. Al, qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde *shanaq* sózi -awqat salıp ishetiǵın ıdıs ataması mánisinde qollanıladı. Qaraqalpaq tilinde diyqansılıq atamaları boyınsha Sh.Kárimxojaevtıń, miywe palız atamaları hám olardıń leksikalıq ózgeshelikleri boyınsha Q.Bekniyazovtıń, qaraqalpaq tili dialekt hám sóylesimlerde qollanılıwı boyınsha S.Shınnazarova, G.Bekmuratovalardıń ilimiy jumlarında sóz etiledi.

**Metodologiya.** Maqalada qaraqalpaq tilinde miywe-palız atamalarınan jergilikli ayaqlarda qollanılıw ózgeshelikleri izoglossalar arqalı lingvogeografiyalıq sıpatlama beriledi. Miywe-palız atamalarınan dialektlik variantları jergilikli xalıqtıń sóylew tili menen baylanıslı ekenligi misallar arqalı túsindiriledi.

**Tiykargı bólim. Qawın atamaları menen baylanıslı sózler.** Qaraqalpaqstanıń arqa rayonlarınan derlik kópshiliginde qawın palız ónimi jetistiriledi. Bul haqqında Qaraqalpaqstan diyqansılıq institutı tárepinen tayarlanǵan atlasta xalıq klassifikaciyası boyınsha qaraqalpaq qawınları 6 túrge bólinedi: *tárnek, jambılsha, gúrbek, qıtay qawın, biyshek, gúlábı*. Al, arqa rayonlardıń qawın ónimin jetistiriw boyınsha 1-orın Xojeli, 2-orın Kegeyli, Shımbay, 3-orın Qońırat, Taxtakópir, Moynaq rayonları dep atap ótiledi [2].

X.A.Narimov Xorezm sóylesimlerindegi qawın atamaların: «1.Basqa ózbek dialektleri hám ayırım túrkiy tillerde ushırasatuǵın atamalar; 2. Xorezm alabı túrkiy tillerinde ushırasatuǵın atamalar» – dep bóledi [3]. Bunda avtor ekinshi toparǵa kiretuǵın qawın atamalarınan dialektlik kásiplik tarqalıw izoglossaları boyınsha Qaraqalpaqstan sóylesimlerin de názerde tutıp analizleydi.

*Qawın* – dialektlik kásiplik parqlar menen bir qatar atamalarda ushırasadı. Ulıwmalıq atamada «*qawın-qámek*», «*túynek*» t.b. atamalarda ataladı. Qawınnıń jetilispay, onsha pispey qalǵanların *túynek bolıp qalıw, qámek bolıp qalıw* dep atasa, ulıwma jewge jaramsız ashshı dámge iye mayda bolıp qalıw halatın «*iyttúynek*» dep ataydı.

Qaraqalpaq tilinde qawın atamalarınan qollanılıw ózgesheligin hám olardıń lingvogeografiyalıq sıpatlamasına toqtap ótemiz.

*Xojeli biyshek* – túynegi uzınlaw, iri shıdamlı qawın. Qaqław ushın jaramlı (Xojeli, Taqıyatas, Shomanay rayonları).

*Qıtay qawın/qıtay qawın* – qawınnıń maydalaw juqa qabıqlı túri (Moynaq rayonu). Qıtay qawınnıń *jiyde japıraq*,

*bekzadı, aq nabat, qara nabat, kók nabat, tor nabat, kókshe* sıyaqlı túrleri bar.

*Jiyde japıraq/jiyde jarpaq* – qızǵısh sarı, aq yamasa kógislew boladı. Eti juqa, jarǵanda ǵarbız sıyaqlı ǵıshırlap, ses shıǵaradı (Moynaq rayonu).

*Gúlábı* – torınnıń kóp, reńiniń qara bolıwına qaray *torlı gúlábı/qara gúlábı* dep ataladı (Kegeyli rayonu).

*Qáseki qawın* – qawın, jambılsha, ǵarbızdıń qaysısı bolsa da pispey turǵan waqıtta qol menen kóp uslay berse, ol óspey qáseki bolıp qaladı (Taxtakópir rayonu).

*Jambılsha/jammılsha* – erte jazda pisetuǵın, xosh iyisli qawın (Shımbay rayonu). Onıń aq *jambılsha, qara jambılsha* t.b. túrleri bar. Xojeli rayonınıń «Keneges», «Qayrańlı», «Sábik» awıllarındaǵı qaraqalpaqlar tilinde *zamcha* al «Begjap» awılı qaraqalpaqları tilinde *jámshé* forması da ushırasadı.

*Tárnek/qırshımay tárnek/qıyar qawın* – qawınnıń erte pisetuǵın, kólemi kishi bolǵan túri. Kegeyli, Shımbay rayonlarında *qırshımay tárnek* túrinde aytılsa, al Xojeli rayonınıń «Xatep» orayında hám «Ámiwdárya» elatında jaylasqan qaraqalpaqlar tilinde *oris tárnek/orısı tárnek* dep ataladı. Bul qawınnıń sırtı qıyargá uqsas bolǵanlıqtan Xojeli rayonınıń «Begjap» awılında *qıyar qawın* dep qollanılardı.

*Túye qawın* – sopaq máyek tárizli, iri, salmaqlı, torı joq, reńi kógislew, daqları bar qawın túri. Arqa dialektte tarqalıw izoglossası boyınsha Shımbay, Qaraózek, Xojeli rayonlarında *túye qawın*, qıs aylarında jaqsı saqlanıwına baylanıslı Moynaq, Taxtakópir, Shomanay rayonlarında *qıs qawın* dep ataladı.

*Ǵarrıqız* – sırtında torları joq, eti qalıń maylı, kúshli jıyırıqları bar, saqlawǵa jaramsız qawın túri (Moynaq rayonu). Qońırat rayonınıń «Qañlı», «Rawshan» awıllarında «*ǵarrı qız qawın*» al, Shomanay rayonınıń «Áwez», «Kóksuw», Qanlıkól rayonınıń «Altınkól», «Jayhun» awıllarında «*kempir bet qawın*» dep aytıladı.

*Bóribash/bóribas qawın* – kishkene sopaq, sál súyirlew bolıp kelgen sarı, qońır reń aralas qawın túri (Taqıyatas, Nókis rayonları).

Qawınnıń sırtqı qabıǵı *pálle*, al ishindegi tuqımı *tuqım* túrinde de *shopaq* dep te aytıladı. Xojeli sóylesiminde qawınnıń sırtqı qabıǵı – *pálle*, tuqımı – *tuqım* bolıp aytıladı, biraq *poshaq* túrinde ulıwma qollanılmaıdı. Qanlıkól qaraqalpaqları tilinde «*poshaq* – qawın, ǵarbız hám palız eginleri qaldıǵınıń pállesi, tuqımınıń ulıwmalıq ataması» [4]. Demek, *shopaq, poshaq* sózleri arqa rayonınıń barlıq ayaqlarında birdey qollanıla bermeydi.

*Kespelew* – qawın-ǵarbızdı kesip, bóleklerge bóliw (Qońırat rayonu). Xojeli, Shomanay, Qanlıkól sóylesimlerinde *tiliklew* forması qollanılıp, bul tilingen, kesilgen bólek degen mánige baylanıslı aytıladı. *Qáne, qawınnan bir tilik ber, dámin kóreyin*. Qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde *kasalaw/kásalaw* dep qollanılardı.

**Qabaq atamalarına baylanıslı sózler.** *Qabaq* – sarı gúlli palız ósimligi hám onıń miywesı. *Qabaq* ataması etimologiyalıq jaqtan *qab+a+q* sózleriniń birigiwinen jasalıp, *semiz, domalaq* degen mánini bildiredi [5]. Demek, *qabaq* ataması domalaq, semiz, tompaq bolıwına baylanıslı aytılıp, onıń qaraqalpaq tiliniń arqa dialektinde bir qatar túrleri bar. *Palawqabaq/palqabaq, sálleqabaq // sálleasqabaq, máyekqabaq, suwqabaq, shángil qabaq, dasmal qabaq, payǵambar qabaq*. Bul keltirilgen qabaq túrleri atamaları sırtqı formasınıń uqsatılıwına baylanıslı

aytıladı. Mısalı, *sálleqabaq* – er adamlardıń bas kiyimi – sállege uqsatılǵan, *palqabaq* – palday mazalı dámge baylanıslı, *máyekqabaq* – sırtqı forması máyekke uqsatılǵan, *suwqabaq* – ertede suw ıdısı bolǵan, keyinirek duz, basqa da ónimlerdi salıp qoyıwǵa arnalǵan ıdıs sıpatında jumсалǵan.

Xalıq tilinde palawqabaqtıń mayda, mazalı, piskeń túrin «*oshin qabaq*» dep te metaforalıq uqsatıw menen ataw ushırasadı. Oshin – bul yapon kino qaharmanınıń atı. Yaǵnıy, bunda qabaq Oshin degen hayaldıń sırtqı kórinisine, jotası kishiligine uqsatılǵan.

**Miywe atamalarına baylanıslı sózler.** Qaraqalpaq xalıq erte waqıtlardan-aq miyweli tereklerdi egip, baǵshılıq penen de shuǵıllanǵan. Bul haqqında maǵlıwmatlar, qaraqalpaq folklorında, Ájiniyaz, Berdaq shıǵarmalarında da ushırasadı. Mısalı: «*Baǵlarında bisyar almayıw-anar*» (Ájiniyaz «*Ellerim bardı*»).

Tilimizde miywelerge baylanıslı bir qatar kásiplik dialekt sózler ushırasadı. Mısalı: *múrrik* – bul hár qanday miywe terekte miyweniń pispey shala bolıp múrriyp qalıwı. *Bıylǵı almalar múrrik shırınja búrip ketti* (Moynaq rayonı). «*Múrrik*» sóziniń evfemikalıq mánisi boyınsha adamnıń hálisiz, nárenjan, arıq, qatıp, óspey qalǵan sırtqı kórinisine baylanıslı awıspalı mánide «*múrrik adam*», qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde «*mújúk*» (arıq, azǵın, tek ǵana súyegi qalǵan) [6] dep aytıladı. Demek, qaraqalpaq tilindegi *múrrik* sózi qaraqalpaq tiliniń arqa hám qubla dialektinde de birdey mánini ańlatadı.

*Shańgalaq* – miyweniń dánesi. Shomanay qaraqalpaqları tilinde «*shańgalaq* – bul miywelerdiń tuqımı, al ishindegi dánesi *mójene* dep ataladı» [7]. Paxtanıń bos ǵóregi qaraqalpaq tiliniń arqa dialektiniń kópshilik sóylesimlerinde *shańgalaq*, al Kegeyli, Shımbay, rayonları aymaqlarında *pańgalaq* dep te ataladı. *Shańgalaq/pańgalaq* sózleri dialektologiyalıq sózlikte arqa dialektlik sóz sıpatında qarastırılıp: «erik, shabdal t.b. miywelerdiń tuqımı, ishindegi dánesi «*mújene*» dep te ataydı» dep kórsetiledi [8].

#### Ádebiyatlar

1. Kárimxojayev Sh. Qaraqalpaq tilindegi diyqanshılıq terminlerin izertlew máseleleri. Diss.avtoref. -N.: 1970. 17-b.
2. Qaraqalpaqstan qawınları. //Atlas. Qaraqalpaqstan ilim izertlew institutı.– Nókis: “Qaraqalpaqstan” 1977. 8-b.
3. Narimov X.A. Sabzavot nomlarining mavzuviy-semantik guruhlari// QMU Axborotnomasi. – Nukus: 2016. № 1-2. 123-125-b.
4. Shınnazarova S. Qaraqalpaqstanıń Qanlıkól aymaǵındaǵı qaraqalpaqlardıń sóylew tili ózgeshelikleri: Filol. ilim. kand. dis. – Nókis: 2009. 27-b.
5. Rahmatullaev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘oti (turkiy so‘zlar). – Toshkent: Universitet. 2000. 557-b.
6. Nasırov D.S., Dospanov O. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi. – Nókis: :Qaraqalpaqstan: 1983. 224-b.
7. Bekmuratova G. Qaraqalpaq tiliniń Shomanay sóylesimi. – Nókis: “Bilim”, 2004. 14-b.
8. Nasırov D.S., Dospanov O.D. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1983. 330-b.

**РЕЗЮМЕ.** Мақоллада қарақалпақ тілідегі мева-поли́з атама-ларының қоғланылышы соғз етілады. Қарақалпақ тілінің диалект-ларыда мева-поли́з екін-лары ном-ларының ху-су-сия-ты-лары ми-со-л-лар ор-қали беріл-ған ва қоғлан-ы-лыш че-га-расы лин-гво-гео-гра-фик тав-сифи диалек-то-лог-ик хари-таларда акс ет-ті-ріл-ған.

**РЕЗЮМЕ.** В статье обсуждается использование фруктовых и бахчевых терминов в каракалпакском языке. На примерах приведены особенности названий плодово-бахчевых культур в диалектах каракалпакского языка, а лингвогеографическое описание границ их употребления отражено на диалектологических картах.

**SUMMARY.** The article discusses the use of fruit and melon terms in the Karakalpak language. Examples are given of the peculiarities of fruit and melon crop names in the dialects of the Karakalpak language, and the linguogeographical description of the boundaries of their usage is reflected in dialectological maps.

Tut hám jiye teregi miywesi Qaraqalpaqstanıń arqa rayonlarında tarqalıw izoglossasına qaray dialektlik jaqtan bir mánini ańlatısa da túrli variantlarda aytıladı.

| Miyweli terek atı | Qanlıkól        | Kegeyli              | Xojeli          | Shımbay         | Taxtakópir            |
|-------------------|-----------------|----------------------|-----------------|-----------------|-----------------------|
|                   | miywesiniń atı  |                      |                 |                 |                       |
| Tut               | tut/shoǵayna    | shoǵala/tut<br>//búr | shoǵal/tut      | tut/búr         | búr/búrgin            |
| Jiye              | jiye, shıǵıldık | jiye, jıldık         | jiyda, jıǵıldık | jiyde, jıǵıldık | qárelı jiye, jıǵıldık |

**Juwmmaq.** Biz kórip ótken mısallarımızdaǵı miywe hám palız atamalarınıń variantlarınıń biri termin sıpatında al basqaları dialektlik sıpatta qollanılǵanlıǵın kóremiz. Sol sebepli xalıqtıń sóylew tilindegi bir neshe variantlarınıń túsiniكلي komponentleri ádebiy tilde (*tut*), al túsiniكsiz komponentleri ádebiy tildiń belgili bir sferasındaǵı dialektlik ekvivalent (*búr/búrgin*) bolıp xızmet etedi.

Juwmmaqap aytqanda, qaraqalpaq tiliniń arqa dialektine tán diyqanshılıqqa baylanıslı kásiplik sózler Qaraqalpaqstan Respublikasınıń bay tábiyatı, geografiyalıq jaylasıwı, ıqlım-sharayatına beyim eginleri hám olardıń atamalarınıń kúndelikli turmıslıq tájiriye nátiyjesinde xalıq tilinde búgingi kúnge shekem qollanılıp kiyatırǵanlıǵınan derek beredi. Qaraqalpaq tili arqa dialektiniń diyqanshılıqqa baylanıslı kásiplik leksikasında miywe-palız eginleriniń atalıwı, onı tárbiyalaw islerinde jergilikli xalıqtıń bay tájiriyesi ayqın kórinip turatırǵanlıǵın ańlawǵa boladı.